
प्रकरण चौथे

भीमराव वाघवोरे यांच्या कादंब-याची भाषा

बाणिल निवेदनशीली

भाषा ही मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. भाषेच्या माध्यमातूनच मानव संदेशावहन करित असतो. मानवाच्या भाव-भावना भाषेतूनच प्रकट होत असतात. साहित्यातून भाषा प्रभावीपणे प्रकट होत असते. साहित्याची भाषा ही खूपच समर्थ असते. लेखकाला जे मांडायचे असते ते तो भाषेच्या माध्यमातून व्यक्त करित असतो. त्यामुळे साहित्याच्या भाषेला फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. साहित्याची भाषा ही व्यवहार भाषेपेक्षा वेगळी असते. या संदर्भात भालचंद्र नेमाडे यांचे विवेचन महत्त्वाचे आहे ते म्हणतात, " साहित्याच्या भाषेची प्रमुख कसोटी ही, की तिने व्यवहार भाषेचे व्याकरणाप्राधान्य किंवा नियमावलीबन पार पाडून, त्याला ओलांडून अधिक अर्थ दिला पाहिजे. म्हणजेच साहित्याच्या भाषेत शैलीय अर्थाचा उरावा आढळतो." भीमराव वाघचोरे यांच्या " रानखळी " व " पाणाघळी " या कादंब-यामध्ये हा शैलीय अर्थाचा उरावा क्लृप्त आढळतो. भाषेची कोणाती वैशिष्ट्ये आढळतात याचाच शोध प्रस्तुत प्रकरणात घ्यावयाचा आहे.

तसेच निवेदन हे सुद्धा कादंबरीचे प्रमुख अंग आहे. निवेदनाच्या माध्यमातूनच लेखकाला काय सांगायचे आहे ते व्यक्त होते. स्वाभाविक लेखक जे व्यक्त करू शकत नाही ते निवेदनातूनच तो व्यक्त करित असतो. प्रस्तुत कादंब-यातील निवेदनशैली कशी अविष्कृत झाली आहे याचापणा आपल्याला अभ्यास करावयाचा आहे.

• वास्तव असलेल्या प्रदेशाची बोलीभाषा :

" रानखळी " व " पाणाघळी " या कादंब-यांचे लेखक भीमराव वाघचोरे हे वेजापूर जि. औरंगाबाद येथील राहणारे आहेत. त्यामुळे या कादंबरीतील भाषा या प्रादेशिक पट्ट्यातील

आहे. या कादंब-यातील पात्रीची आणि निवेदनाची भाषा ही बोलीभाषा आहे. मराठवाड्यातील अस्सल बोलीभाषा अनेक वैशिष्ट्यांसह या कादंबरीत आली आहे. मराठवाड्यातील बोली-भाषेचे विविध पैलू या कादंब-यांत व्यक्त झाले आहेत. या प्रादेशिक पट्ट्यातील बोलीभाषा प्रथमच मराठी साहित्यात आली आहे. त्यामुळे मराठी भाषेत मोलाची भर पडली आहे. मराठवाड्यातील बोलीभाषेचा वापर या कादंब-यात झाल्याने मराठवाड्यातील जीवन, लोकमानस, लोकवैशिष्ट्ये, प्रभावीपणे या कादंबरीतून प्रकट झाली आहेत. अत्यंत सुरेख, लयबद्ध व लवचिक अशी ही भाषा असल्याने वाक्क या ग्रामीण वातावरणाशी एकत्र होता. या कादंब-यात घडणारे प्रसंग, प्रसंग ज्याच्यामुळे घडतात ती पात्रे, त्यांचे स्वभाव, जिथे ह्या कादंब-या घडतात तो प्रादेशिक पट्टा तेथील निसर्ग, वातावरण, जीवनदर्शन, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, रीती-रिवाज, स्त्री-परंपरा या सर्वांना अभिव्यक्त करू शकणारी भाषा "रानखळगी" व "पाणाघळी" या कादंब-यात व्यक्त झाली आहे.

"रानखळगी" मधून प्रकट झालेली बोलीभाषा खूपच प्रवाही आहे. शामाला जेव्हा काटा मोडतो तेव्हा त्याची आई म्हणते,
 "रवमे, सुई आणि बगू पयल्यांदा, कसं रं भऊ ! तुजं चालणं व
 लई खंदक्यावानीय बगू कसं खाली बगून चालावं मानसान" (पृ. १४)

किंवा "आप्पा, आता एकमेकांना भाडल्यानं आन करकर घातल्यानं
 काय पोट भरत्यात काय म्हायती ! उगू करयावंन ना करयावंन
 बसल्या आपलं हुंबली घालीत" (पृ. ५५)

किंवा " वाटुळ झालं पुरतं आत्या बाये, घात झाला. आवं माजा
सम्झा स्वसार मोडून आन् लेकीचा स्वमार जोडला हया म्हतारीनं"४
(पृ. ११)

अशाच प्रकारची बोलीभाषा " पाणाघळी " या कादंबरीमधून
सुद्धा व्यक्त झाली आहे.

" हात मेल्या! काय येळ साधलीय बदग्यान! बी -भरणं बगाव
मान्सानं का त्येवं देनं ? काय कुठं पळून चाललो व्हय आपून ? "५
(पृ. १९) किंवा " म्हुं नच हे पक्क झालं समज, न्हायी तर तुमवा
पाव्हणा तसा चेतराय. निस्त्या पायलीच्या पारो-या बकायला
लागला व्हता. पण मामानं चेपावलं. त्वा अला धा-यावर "६ (पृ. २७)

आता वरील दोन्ही कादंबरीतील शब्द संख्यावानीय,
करकर, हुंबली, बदग्यान, चेतराय, पायलीच्या पारो-या, चेपावलं हे
खास त्या प्रादेशिक पदट्यातील बोलीभाषेतून आलेले शब्द आहेत.
लेखकाचे वास्तव्य असलेल्या प्रदेशाची ही बोलीभाषा असल्याने या
भाषेची लेखकाला चांगली समज आहे व अत्यंत सूक्ष्मपणे लेखकाने या
बोलीभाषेचे बारकावे टिपले आहेत.

निवेदनाची भाषा :

कादंबरीतील निवेदनाच्या भाषेला फार महत्त्व असते. प्रत्येक
कादंबरीतील निवेदन हा महत्त्वाचा घटक आहे. निवेदनाच्या माध्यमा-
तूनच लेखकाला जे प्रकट करायचे असते ते तो प्रकट करीत असतो.
स्वादासमधून लेखक जे प्रकट करू शकत नाही ते लेखक निवेदनातून
प्रकट करीत असतो. एखाद्या प्रसंगाबद्दल, घटनेबद्दल लेखकाला काय
वाटते त्याच्या काय भावना आहेत हे निवेदनातून तो व्यक्त करीत
असतो. कादंबरीचा संपूर्ण पट वाचकाला उलगडण्यासाठी निवेदनाचा
उपयोग होत असतो आणि त्या हेतूनेच लेखक निवेदनाचा वापर
करीत असतो. कादंबरीतून जो अनुभव लेखक मीळत असतो तो निवेदनाच्या
माध्यमातून वाचकाला सुसह्य ठरत असतो. निवेदन हे प्रथमपुरुषी म्हणजेच

पात्रमुखी आणि तृतीयपुरुषी अशा दोन प्रकारचे असते. प्रथमपुरुषी निवेदनाची अडकण अशी असते, की एखाद्या प्रसंगाकडे लेखकाला त्रयस्थपणे पाहून आपले मत नोंदविता येत नाही पण तृतीय पुरुषी निवेदनाच्या माध्यमातून मात्र अशा प्रसंगाकडे तटस्थपणे पाहून आपले मत लेखक मांडू शकतो. प्रथम पुरुषी निवेदनाच्या बाबतीत ती कादंबरी लेखकाचे आत्मचरित्रच आहे. अशी वाचकाची भावना होऊ शकते आणि वाचकाला लेखकाच्या चरित्राबद्दल उत्सुकता वाटते आणि कादंबरीच्या आस्वादास धोका निर्माण होतो. कादंबरीत ज्या घटना घडत असतात त्या मध्ये सुसुत्रता असते. उषा हस्तक म्हणतात " कादंबरी मध्ये ज्या घडामोडी घडत असतात, त्या व्यक्तित्वाच्या संदर्भात घडत असतात. मात्र त्या अकरण घडत नसतात. समग्र कादंबरीद्वारा कादंबरीकाराला जो परिणाम साधायचा असतो. त्यावर लक्ष केंद्रित करूनच कादंबरीतील घडामोडीचे निवेदन केले जाते." ^७ हे त्याचे मत बरोबरच आहे.

कादंबरीचे निवेदन करण्यासाठी लेखकाला भाषेवर अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे निवेदनाच्या भाषेला फार महत्त्वाचे स्थान कादंबरीत दिसून येते. कादंबरीतील भाषा ही व्यक्ती-व्यक्ती प्रमाणे बदलत असते. उषा हस्तक म्हणतात " कादंबरीची भाषा ही कादंबरीकाराच्या अनुभवप्रिय व्यक्तीची भाषा असते आणि म्हणूनच व्यावहारिक भाषेहून तिचे रूप संकृतदर्शनी वेगळे जाणावत नसले तरी तिचे प्रयोजन वेगळे असते " ^८ म्हणूनच जेव्हा आपण बोलीभाषेतून निवेदन असलेल्या कादंब-या पाहतो तेव्हा त्याच्यात काही वेगळेपण जाणावते का ? निवेदनाची भाषा ही बोलीभाषा असल्याने लेखकावर काही बंधने येतात का ? वाचकाला आस्वादात काही अडथळा येतो. का ? याची तात्वीक चर्चा करूनच आपल्याला भीमराव वाघचौरे यांच्या निवेदनशैलीचा अभ्यास करावयाचा आहे.

ग्रामीण साहित्यात र.वा. द्विधे; व्यंकटेश माडगूळकर व इतर ग्रामीण लेखकांनी स्वादांची भाषा ग्रामीण व निवेदनासाठी. नागर भाषेचा वापर केलेला आढळतो. तसेच त्यांनी तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धतीचा वापर केलेला आढळतो. पण आनंद यादव यांनी त्याला विरोध केला आहे त्यांचे असे म्हणाणे आहे की ज्या ग्रामीण वातावरणात कादंबरी घडते त्याच वातावरणाशी निगडित असलेली बोली भाषा लेखकाने स्वादासाठी व निवेदनासाठी वापरावी ते म्हणातात " ग्रामीण माणूस जिवंत वाटण्यासाठी जर लेखक त्याच्या तोंडी ग्रामीण भाषेतीलच स्वाद घालत असेल तर मग ग्रामीण वातावरण जिवंत करताना त्या वातावरणाने ग्रामीण भाषा का बोलू नये ? उलट त्याला दुसरी भाषा बोलायला लावणे म्हणाजे पार्टीच्या वेळी मोठी मोठी माणसे येतात म्हणून ग्रामीण मोलकरणीला सहावारी नैसायला लावून, सो पावडर करण्यासारखा प्रकार आहे." ⁹ यादवाचे म्हणाणे असे की ज्याप्रमाणे स्वाद ग्रामीण भाषेत असतात त्याचप्रमाणे जर निवेदन ग्रामीण भाषेत असेल तर कादंबरीतील अनुभव जास्त जिवंत वाटेल. कादंबरीला अधिक वास्तवता येईल. आनंद यादव पुढे म्हणातात " घटना, प्रसंग पात्र, परिसर यांचे नागर मनाने नागर भाषेत वर्णन करू लागलात तर तेवढ्या प्रमाणात ग्रामीणता दुषित होते किंवा गढूळी जाते. असे म्हणाता येईल. तृतीयपुरुषी नागर भाषेतील निवेदन हे अशा रीतीने ग्रामीणता गढूळ करण्यास कारणीभूत होते, असे म्हणावे लागेल." ¹⁰ यादव यांच्या या मतावरून आपल्याला असे जाणवते की स्वादाची आणि निवेदनाची भाषा ही ग्रामीणच असावी असा त्यांचा अट्टाहास आहे. पण गो.मा.पवार म्हणातात " ग्रामीण कथेच्याबाबत निवेदक म्हणून लेखकाने आपला वेगळेपणा ठेवायचा असेल तर नागर भाषा वापरणे बहुधा अपरिहार्य ठरते. त्याने

त्याने पात्राचीच ग्रामीण भाषा वापरली तर लेखकाचा वेगळेपणा राहणार नाही. तो पात्रांशीच एकरस होऊन जाईल हे एक कारण, दुसरे अनेक शतकांची परंपरा असलेली नागर वळणाची भाषा अर्थाची सूक्ष्म वलये निर्माण करून समृद्ध आशय प्रकट करण्यास समर्थ बनलेली आहे. ग्रामीण बोलीभाषेत तेवढेच सामर्थ्य आहे असे मानता येणे कठीण आहे -^{११} डॉ. पवार यांचा ग्रामीण कथा, कादंबरीत निवेदनाच्या भाषेबाबतचा हा मूलगामी विचार घ्यानात घेतल्यावर निवेदन प्रमाण भाषेतच का असावे, याबाबत संदेह उरत नाही या तात्विक चर्चेच्या पार्श्वभूमीवरच आपल्याला भीमराव वाघवारे यांच्या रानखळगी व पाणाघळी या कादंब-यांच्या निवेदनाच्या भाषेचा विचार करायचा आहे.

“ रानखळगी ” या कादंबरीचे निवेदन हे प्रथम पुरूषी किंवा पात्रमुखी निवेदन आहे. दामा हाच या कादंबरीचा नायक व निवेदक आहे. त्यामुळे ही कादंबरी म्हणजे भीमराव वाघवारे यांचे आत्मचरित्रच आहे असा वाचकाचा समज होतो आणि वाचक लेखकाचे चरित्र जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतो यामुळे कादंबरीच्या आस्वादानास धोका निर्माण होतो. सद्याची शिक्षणापध्दती, समाज-व्यवस्था, सरकारची धोरणे या बदल लेखकाची काही मते आहेत पण ती व्यक्त करण्यासाठी प्रथमपुरूषी निवेदनामुळे लेखकावर बंधने येतात. निवेदन हे तृतीयपुरूषी असते तर लेखकाला ते अधिक नेटकेपणाने मांडता आले असते. विश्वनाथ शिंदे म्हणतात, “ कादंबरीतील पात्रांकडे, प्रसंगीकडे, अनुभवांकडे जसे नेमाडे सारखे लेखक तिरकसपणे पाहून उपरोधात्मक रीतीने निवेदन करतात आणि त्यातून लेखकाची भावगर्भ जीवन जाणवीव व्यक्त करतात तसे रानखळगी मध्ये घडत नाही. ही निवेदनातली उणीव म्हणून सांगता ग्रेईल^{१२} हे त्यांचे मत योग्यच आहे कारण अनेक प्रसंगात लेखकाला ही अडचण निर्माण झाली आहे. उदा. जेव्हा दामा मंदीक पास होतो तेव्हा त्याला

आपणा कॉलेजचे शिक्षण घेऊ की नाही असा प्रश्न पडतो. जयवंता त्याला काही स्कॉलरशिप मिळते का ते पहा म्हणून सांगतो तेव्हा दामा म्हणतो, "समृद्धं केलं फक्त मागास जातीयलाच सरकारी पयसा मिळतो मग त्यांचे बाप हापीसर आसले तरी त्यांना सरकारी पयसा, अन् खाद्यांचा बाप माती वढीत उपाशी मरत असला तरी त्यांना कायी न्हायी" ^{१३} (पृ. ८७) हे मत लेखकाचे की दामाचे ? असा प्रश्न वाचकापुढे पडतो. हे जर तृतीयपुष्पी निवेदनातून आले असते तर अधिक परिणामकारक झाले असते.

काटंबरी केवळ त्या परिसरातच वाचली जाते असे नाही. कोणत्याही मराठी वाचकाला त्या बोलोचे आकलन होणे आवश्यक आहे म्हणून तृतीयपुष्पी निवेदनातून नागरभाषेतून अशा शब्दांचे आकलन करून देण्यास निवेदक मदत करीत असतो. "धकवायचं म्हून आमी एक येळ जेवण आन् एक येळ उकडल्या गाजरावर धेकवित व्हतो" ^{१४} "घरात खायची फडफड व्हतीच त्याच्यातबी हयो नवीन कुदळा उभा राहयला व्हता. घरात आसी पक्की करकर शिरली व्हती" ^{१५} (पृ. ३४) "भुसाच्या इरल्याला झाकायला करावं, तसं निस्त कोचुळं व्हतं" ^{१६} (पृ. ४२)

वरती दिलेले नमुने काटंबरीच्या निवेदनाचे आहेत. धकवणो, फडफड, कुदळा, करकर, इरलं, कोचुळं अशा शब्दाचे अर्थ लागत नाहीत. खरंतर निवेदन अशा बोली भाषेतील शब्दाचे आकलन करून देण्यास मदत करीत असते. वरील निवेदनातून हे कार्य होत नाही.

"पाणाघळी" या काटंबरीचे निवेदन हे तृतीयपुष्पी आहे. पण निवेदनाची भाषा मात्र बोलीभाषाच आहे. रानखळगीच्या तुलनेने निवेदनाची भाषा या काटंबरीत अधिक सुलभ करण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे पण निवेदन हे प्रमाणाभाषेत असते तर वाचकाला काटंबरीचा आशय समजून घ्यायला अधिक सुलभ झाले असते.

पण वाघचौरे यांनी पात्राच्या तोंडी वापरलेली भाषा याची तुलना करता निवेदनाची भाषा काही एक सुलभ वापरण्याचा प्रयत्न केला आहे पण ती पुरेशी सुलभ नाही.

काटंबरी ही एकाच भाषिक प्रादेशिक पट्ट्यात वाचली जात नाही. तर ती समग्र मराठी प्रदेशात वाचली जात असते त्यामुळे आकलनास दुर्लक्ष होणारे अनेक प्रसंग, लेखक निवेदनाच्या माध्यमातून त्याचे आकलन करीत असतो. पण " पाणघळी " मध्ये मात्र खास मराठवाडी बोलीभाषेतून अनेक शब्द येतात. त्याचा अर्थ वाचकाला लागत नाही आणि काटंबरीच्या आस्वादानास अडथळा निर्माण होतो.

- * बोलत - बोलत म्हातारं आता चंगलंच गुलक्यात आलं म्हतं.
राहून राहून तम्हाकूची पिचाकारी मारीत म्हतं -^{१७} (पृ. ७१)
- * कोरडवाहूत कायी दुसाटया-फिसाटया करता येत न्हायी -^{१८} (पृ. १५)
- * रडण्याचा भर कमी झाल्यावर परभा जराशी सावरली म्हती.
भरलं दाटलं-ठासलं हूदं पुरतं मोकळं झाल्यागत झाल म्हतं -^{१९} (पृ. ८१)
- * लवनाटी-गुत्तयाची कामं त्यानं पुरती सोडली म्हती. मिळालं कुठं बखर पाळीचं उभाटं काम तरच तो जात म्हता -^{२०} (पृ. ८४)

वरती दिलेल्या निवेदनातील वाक्यातून गुलक्यात, दुसाटया-फिसाटया, हूदं, लवनाटी, बखर, उभाटं अशा शब्दांचे अर्थ लागत नाहीत. म्हणून जर निवेदन प्रमाणाभाषेत आले असते तर अधिक योग्य झाले असते.

आपण दोन्ही काटंब-याच्या निवेदनाच्या भाषेचा विचार केला. निवेदनाची भाषा जर प्रमाण भाषेत असती तर या दोन्ही काटंबरीचे आकलन अधिक सुलभ झाले असते. डॉ. विश्वनाथ शिंदे म्हणतात, " निवेदक हा काटंबरीतील पात्रे आणि वाचक यांच्यातील दूवा असतो. साहित्याच्या पातळीवरून ग्रामीण जीवन, पात्रांचे

वागणो त्यांच्या मनावरील ताण वाचकाला समजून देण्यास मदत करित असतो. त्यामुळे त्याची भाषा ही पात्रांच्या भाषेहून वेगळी हवी "२" त्यांचे हे मत योग्यच आहे हे या कादंब-यातून आपल्या लक्षात येते. कारण या कादंब-यातील निवेदनाची भाषा जर नागरवळणाची भाषा असती तर या कादंब-या आकलनास अधिक सुसह्य झाल्या असत्या, निवेदनाच्या माध्यमातून अनुभव अधिक जिवंतपणे व्यक्त झाला असता. संवादाच्या भाषेमध्ये जशी चित्रमयता आढळते तसे निवेदनाच्या भाषेत आढळत नाही त्यामुळे काही वेळा निवेदन हे छूच संथ आणि रटाळ वाटते. बोलीभाषेतील अनेक शब्दांचे अर्थ न लागल्याने कादंबरीच्या आकलनात अडथळा येतो. निवेदनाच्या माध्यमातून लेखकाला जे सांगायचे असते ते सांगण्यास अटकाव होतो.

संवादाची भाषा :

कादंबरीमध्ये संवादाच्या भाषेला फार महत्त्व असते. संवादाच्या भाषेमधूनच लेखकाला जे सांगायचे असते ते प्रभावीपणे व्यक्त होत असते. कादंबरीत प्रकट झालेल्या पात्रांच्या भावभावनाचे दर्शन संवादातून होत असते. त्यामुळे संवादाची भाषेला फार महत्त्व असते. कादंबरीतील संवादाची भाषा हा घटक माणसाचे किंवा पात्रांचे विविध कंगोरे अविष्कृत करण्यासाठी प्रभावी घटक आहे. कादंबरीत आलेल्या पात्रांचा सामाजिक व सांस्कृतिक स्तर संवादाच्या भाषेमध्येच व्यक्त होत असतो. संवादांची भाषा ही पात्राप्रमाणे बदलत असते. ग्रामीण कादंबरीत संवादांची भाषा ही ग्रामीण वळणाची असते त्यामुळे ग्रामीण वातावरणानिर्मिती प्रभावी होते. ग्रामीण लोकांची बोलण्याची पध्दत, त्यांच्या भावभावना, आचार-विचार, विचार करण्याची वृत्ती, परस्पर संबंध याचे समग्रपणे

दर्शन संवादाच्या भाषेतून होत असते. ग्रामीण लोकांची जीवनदृष्टी त्यांच्या सामाजिक स्तर, सांस्कृतिक पार्श्वभूमी ही बोली भाषेतील संवादांमळे वाचकाला लक्षात येत असते. ग्रामीण कादंबरीतील संवादांची भाषा ही पात्राप्रमाणे व वातावरणा-प्रमाणे बदलत असते त्यामळे कादंबरीत जिवंतपणा येतो. तसेच अभिव्यक्त होणारा अनुभव बोलीभाषेतून आल्याने कादंबरी वास्तवदर्शी वाटते. व्यंकटेश माडगूळकर, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव यांच्या कादंब-यातील संवाद बोलीभाषेत आल्याने त्यांच्या कादंब-या ग्रामीण जीवनाचे चित्रण प्रभावीपणे करण्यास यशस्वी झाल्या आहेत. यांच्याच पुढ्या टप्प्या म्हणून भीमराव वाघचौरे यांच्या कादंब-यातून व्यक्त झालेल्या संवादांच्या भाषेचा अभ्यास करावयाचा आहे.

भीमराव वाघचौरे यांच्या " रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंब-यातील संवादांची भाषा ही वैजापूर जि. औरंगाबाद या प्रादेशिक पट्ट्यातील बोलीभाषा आहे. आपल्या प्रदेशाची अनेक वैशिष्ट्ये घेऊन ही बोलीभाषा या कादंब-यात संवादातून आली आहे. मराठवाड्यातील माणसाची बोलण्याची लक्ष, त्याच्या सवयी, त्यांचे लोकमानस हे या संवादांच्या बोलीभाषेतून प्रकट होते. मराठवाड्यातील भाषेला असलेली लयबद्धता ही व्यक्त होते. म्हणूनच या दोन्ही कादंबरीतील पात्रे जिवंत व वास्तव वाटतात. भीमराव वाघचौरे यांनी " रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंबरीत बोलीभाषेचा वापर केल्याने अनेक प्रसंग, घटना या जिवंत वाटतात त्या प्रसंगातून ग्रामीण लोकांच्या जीवनपध्दतीची अनेक वैशिष्ट्ये समोर येतात.

" रानखळगी " या कादंबरीमध्ये जेव्हा दामाला काटा मोडतो तेव्हाचा संवाद पहा. दामाची आई म्हणते,
 " बया गं ! शाब्बास भऊ, कशी कळ सोसली रं बघ्या तवा !
 आप्पा म्हन्ते -

" रडू नगस ! बोटानं दाबून धर आन् हान भवतीनं बुक्के जोरात,
 म्हंजी रग मरलं...

आजी म्हन्ती

" बुक्यानं काय व्हतंयं भऊ, गुळ भरुन वरुन चटका वा त्या जागेवर
 म्हंजी पाणाकळ्याचं पिकायची तरी न्हायी " २२ (पृ. १५)

आता या संवादातून मराठवाड्यातील बोली भाषेचे अनेक संदर्भ येतात. कोणात्याही पुरुष व्यक्तीला " भऊ " या शब्दाने संबोधण्यात येते. त्यामुळे संवादाला वास्तवपणा येतो. तसेच " बघ्या " या शब्दातून हिंदी भाषेचा असलेला प्रभाव दिसतो. काटा मोडल्यानंतर त्या जागेवर गुळाचा चटका देणे हा ग्रामीण आरिष्ट-उपचार सध्या आपल्या ध्यानात येतो म्हणजेच मराठवाड्यातील ग्रामीण जीवनाचे अनेक पैलू घेऊनच ही बोलीभाषा व संवाद आलेले दिसतात. दामाला मोट हाकताना अपघात होतो तेव्हा तो थोडक्यात बचावतो तेव्हा आप्पा म्हणतात, " त्याची वरच्याची दोरी बळकट व्हती आये म्हून वाचलं आज पोरे, न्हाय जरा माघं - पुढं झालं असतं तर आज इहीरीतून काटावं लागतं. बरं झालं थोड्यावर इधीन गेलं " २३ (पृ. २०)

आता या उद्गारातून " वरच्याची दोरी बळकट असणे, " इधीन गेलं " हे जे वाक्प्रचार आले आहेत ते बोलीभाषेतून जसेच्या तसे उचलले आहेत त्यामुळे संवाद अधिक वास्तव वाटतात.

" पाणाघळी " या कादंबरीमध्ये सध्या मराठवाड्यातील बोलीभाषेचा वापर केलेला आहे. भगाचे वडील घराची सगळी जबाबदारी भगावर सोडून मरतात तेव्हा भगा गोंधळून जातो. त्यावेळी मन्सुब त्याला आधार देतो तो संवाद पहा. भगा म्हणतो " तुला

फक्त सांबाळायचं दहतं रं. पण मला सावरायचंयं पुरतं वा-यावर सोडून गेलं रं आसा मला. काय काय करावं म्या आता ?”

तेव्हा म्हणून म्हणतो, " हये बग भगा, आता आसल्या पळवाटा उपेगाच्या न्हायीत. जे जगनं आपल्या वाटयाला आलं, त्याच्यातून कायी तरी करून दावायचं आस्तं. त्याच्यातच खरी कर्तबगारी हाये. तिच खरी कसुटी " २४ (पृ. ९) या संवादातून भाषेची लयबद्धता जशी प्रत्ययास येते त्याचप्रमाणे " वा-यावर सोडून जाणे, अशाप्रकारचे वाकप्रचार ही व्यक्त होतात तसेच " दूख ", " न्हायी, हाये, कसुटी, म्या असे बोलीभाषेतील शब्द येतात त्यामुळे संवाद खूपच वास्तव वाटतात.

अ. पात्राप्रमाणे बदलणारी भाषा :

या दोन्ही कादंबरीतील संवादांची भाषा ही पात्राप्रमाणे बदलते हे दिसून येते. ज्या प्रकारची कामे हे लोक करतात त्याप्रमाणे ही भाषा बदललेली दिसून येते. शोती काम करणारे लोक शोतीशी निगडित भाषण बोलतात तर मजूरी करणारे लोक प्रमाणे भाषा बोलतात हे या दोन्ही कादंबरीचे विशेष आहेत. तसेच ज्याप्रकारचे प्रसंग या कादंब-यात येतात त्याप्रमाणे ही पात्रांची भाषा बदललेली दिसते.

" रानखळगी " या कादंबरीमध्ये जेव्हा पेरणीचा प्रसंग असतो तेव्हा दामा म्हणतो, " आप्पा बाजरीची पेरणी तिफणीनं करावं लागती ना ?" तेव्हा आप्पा म्हणतात " आरं, तस कायी शास्तर नसतं त्येचं. रानं बगून आवतं हानायची असत्यात जिथं रानाला खळगटाचा आसर आस्तो तिथं चवफण चालत न्हायी, म्हून तिथं तिफणीनं पेरवावं लागतं जिथं रान फोसं-काळं आस्तं, तिथं चवफण चालती आन जीथं सिफण सुधदा रानंत घुसत न्हायी

तिथ मातर मोच्छानं पेरवणं लागतं....^{२५} (पृ. २३) अशा संवादातून येणारी भाषा कृष्णकर्मिणी निगडीत आहे हे लक्षात येते.

“ पाणघडी ” या कादंबरीमध्ये जेव्हा भग्न गजा धोराताना रान बटईनं देतो पण दुस-याच्या पेरण्या झाल्यातरी गजा पेरणी करित नाही तेव्हा भग्न म्हणतो “ म्हंजी तुजं मुगाच्या पिकाचं भागतं दुसरीकडं... मंग पेरवाफ टबून गेल्यावर बी काय मातीत घालायचं टहय रं ” तेव्हा गजा धोरात म्हणतो “ मंग आता ? काय करू म्हणतोस ? कांचं लई धडाचं रान हाये तुजं ? टहय रं ? आनू मंग तुज्या त्या टिचभर वावराकरता मी काय करू ? मी काय माजं खातरीचं रान मागास करू काय ? टहय रं ? आन तसं पाहयलं तर तुज्या वाळकटीत येतं तरी काय रं ? पर म्हन्नं जाऊ घा. चारा टहईल जनावरायला ”^{२६} (पृ. १५) या संवादातून शोतीकामाशी आणि शोतीच्यवहाराशी निगडीत भाषा आलेली आहे. शोतीकाम करणा-या मजुराची त्याची स्वतःची खास भाषा आहे दिसून येते त्याचप्रमाणे प्रसंगाप्रमाणे ही भाषा बदलते हे दिसते.

या दोन्ही कादंबरीतील भाषा ही पात्राप्रमाणे व प्रसंगा-प्रमाणे बदलते हे दिसून येते.

ब. स्त्रियांच्या संवादाची भाषा :

“ रानखळगी ” या कादंबरीमध्ये दामाची आई व आजी यांच्यामध्ये वाकडीच्या पाहण्याला पैमे दिले त्यामुळे संघर्ष होतो तेव्हा आई म्हणते “ माजं टहतं माज्या नव-याचं टहतं. शोतातलं टहतं, म्हून पोटाला खाल्लं आजवर, त्येबी पोटभर नसलं खाल्लं ”

तेव्हा आजी म्हणते " पर आसं लोकायच्या मट्या-मुरघाला तर न्हायी लावलं ना ? कोणाच घर तर न्हायी भरलं ना ? " २७
(पू. ३६) या संघर्षांच्या प्रसंगातून स्त्रियांची येणारी भाषा खूपच समृद्धपणे लेखकाने व्यक्त केली आहे. मराठवाड्यातील स्त्रियांच्या भाषेची लयबद्धता त्यातून प्रकट होते.

" पाणाघळी " या कादंबरीमध्ये जेव्हा भागे आजारपण वाढत जाते तेव्हा परभा एकदा मन्सुबच्या घरी जाते त्यावेळी मन्सुबची बायको म्हणते " उगी बाये, गण, आता त्याला कायी इलाजंय का बरं ? आगं, हातचंय तेवढं करावं आपून करीत राहावं, गुण देणं न देणं देवाच्या हाती " तेव्हा परभा म्हणते " लई केलं बाये त्यांनी, लई केलं. सोता तसती काढीत भावा- बहयनीचं उपसलं. भावायच्या जीवावर सपनं बघितले, पण त्या मेल्यायनी कुठ्यागत वर तंगड्या केल्या " २८ (पू. १०७) अशा संवादातून स्त्रियांची दैवावर असलेली श्रद्धा त्यांच्या बोलण्यातून येणा-या शिष्ट्या इ. गोष्टी व्यक्त होतात.

भीमराव वाघचौरी यांनी दोन्ही कादंबरीत वापरलेली स्त्रियांची भाषा ही खूप संपन्न आहे. स्त्रियांच्या संवादातून येणारे अनेक संदर्भ, आचार-विचार, रूढी, परंपरा याचा प्रभावीपणे वापर त्यांनी केला आहे त्यामुळे ही भाषा अफसल मराठवाडी वाटते.

भीमराव वाघचौरे यांनी " रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंब-यामध्ये संवादाची भाषा खूपच प्रभावी वापरली आहे. पण " रानखळगी " मध्ये काही मर्यादा आपणास पहावयास मिळतात. दामा हा लहानपणी शाळेत असताना जी भाषा बोलतो, व तीच भाषा तो कॉलेजेमध्ये असताना बोलतो तसेच जशाच प्रकारची भाषा तो औरंगाबादला गेल्यावर सुद्धा बोलतो. शिक्षणामुळे त्याच्या भाषेवर काहीच संस्कार होत नाही का हा प्रश्न वाचकापुढे पडतो तेव्हा ही एक मर्यादा " रानखळगी " च्या संवादाची म्हणाता

येईल. अशाप्रकारे आपण या कादंब-यातील संवादाच्या भाषेचा विचार केला.

ग्रामीण लोकांच्या शोतीकामातील शब्द :

" रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंब-या ग्रामीण वातावरणातील आहेत. शोती व शोतीकामाच्या संबंधातीलच वातावरण या कादंब-यात आढळते. त्यामुळे अनेक प्रसंगातून आणि संवादातून शोती कामाशी निगडित शब्द या कादंब-यात आलेले आहेत. भाषेच्या माध्यमातूनच त्या त्या ग्राम संस्कृतीची ओळख आपल्याला होते. रा. ग. जाधव म्हणतात. " भाषेच्या स्तरावर भाषेच्या वापरावर सांस्कृतिक मूल्य ठरते. जमातीच्या संस्कृतीची ओळख भाषेमुळेच होते " ^{२९} या दोन्ही कादंब-यातील ग्रामसंस्कृतीचे, कृषीसंस्कृतीचे दर्शन येथील बोलीभाषेत येणा-या अनेक शोतीकामातील शब्दांमुळे होते.

" रानखळगी " मध्ये आलेले शोती कामातील शब्द चवफण राहाक्या, मोघडा, तिफणा, रान फोस काळं असणे, मोल्डन, षोडक्या, सातदार, च-हाट, भईनळ, कृपाट, थडी, सँदर मोट, वाकसा, पांड, चांडं, वाफं, मिरग्या बार, पांढरी, कु-हाड, पेरवाफ, नांगर, असे निरनिराळे शब्द या कादंबरीत आले आहेत.

" पाणाघळी " या कादंबरीतसुद्धा शोतीकामाशी निगडित अनेक शब्द आलेले आहेत. इडिर, परस, मालडी, गंज, नाडा, मुदनी बटई, वावर, टांड, निंदणी, कुड, कोपट, सनकाडया, टिकाव, कुटळ, बारदाना, पोतं, वासे, तास, निंदणी, खरपणी, खुटा-मोड, पाठरु, गाडवाट, कंबरवाक्या आळया, खंदणी, षोडक्या असे निरनिराळे शब्द या कादंबरीत आलेले आहेत.

अशाप्रकारे " रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंब-यामध्ये शोतीकामाशी निगडित, ग्रामीण संस्कृतीतील त्यांच्या कामधंद्याच्या संबंधीत अनेक शब्द आलेले आहेत. बोलीभाषेतील अनेक शब्दांचा वापर करून प्रमणाभाषा समृद्ध होत असते. वाघवीरे यांनी आपल्या कादंब-यातून बोलीभाषेचा वापर सटळ हाताने केला आहे त्यामुळे त्यांच्या कादंब-या उठावदार झाल्या आहेतच पण मराठी साहित्याची भाषा अधिक समृद्ध करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे.

प्रादेशिक भाषेचे विशेष लाभलेले शब्द :

भीमराव वाघवीरे हे वैजापूर जि. औरंगाबाद येथील राहणारे आहेत. त्यामुळे प्रथमच त्या प्रादेशिक पट्ट्यातील बोलीभाषा " रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंबरीमधून मराठी साहित्यात आली आहे. बोलीभाषेचा खूपच प्रभावीपणे वापर या कादंब-यात लेखकाने केला आहे. या प्रादेशिक बोली-भाषेतील अनेक शब्द या कादंब-यात आलेले आहेत. त्यामुळे मराठी साहित्याची भाषा संपन्न झाली आहे. या संदर्भात मा. ना. कागणो यांचे विवेचन महत्त्वपूर्ण आहे. ते म्हणतात, " लोकजीवनातील व्यक्तीचे भावानुभव व संवेदनविश्व व्यक्त करावयाचे तर त्यांच्याच भाषेतून अधिक प्रभावीपणे प्रकट होत असते. " ³⁰ यामुळे या प्रादेशिक बोलीभाषेतून येणा-या शब्दांना फार महत्त्व असते. अशा शब्दांमधूनच त्या लोकांच्या भाव-भावना, त्यांची संस्कृती, विचार करण्याची पध्दती याचा वाचकाला बोध होत असतो आणि अशा प्रादेशिक बोलीभाषेचे विशेष लाभलेले अनेक शब्द भीमराव वाघवीरे यांनी या कादंबरीत वापरले आहेत.

“ रानखळगी ” या कादंबरीत प्रादेशिक भाषेचे विशेष घेऊन आलेले शब्द, झापूळं, हामीशा, जंग, शारीक, हादरत आरबळत, वामारं-टामारं, तेंड-बेंग, रीवाज, रस्ताळंय, आतामी, रग, हिंदूबा, आमणां-इमणां, पाशोरी, मोगलाई जमाना, झन्नाट, छडमुंडी रगताळंय, इधीन, बघ्या, लवांड, दडूदडू, भांडे-तांबे, नदर, भत्ता-फित्ता, हूळहूळत, उताणा, तडांग, कन्हारत, टंडाळं, जीवा-चढी, निबरट तळतळ- कळकळ, जोखीम, पुंगळया, डबडे गाडगे, बाचके बाचके, झळया किडूक-मिडूक, चोंघा मुकरदम, असे अनेक शब्द या कादंबरीत आढळतात. आणि त्यांचा वापर भीमराव वाघचौरे यांनी या कादंबरीत खूपच कौशल्याने केला आहे.

“ पाणाघळी ” या कादंबरीतसुद्धा प्रादेशिक भाषेचे विशेष घेऊन आलेले शब्द आहेत. गुंहरट, निंदणी- सोंगणी, वाढी-दिढीनं, गंज, आवचंगू देणे, इस्त्या-चलीला, दुसाटया- फिसाटया, हामाली-फिमाली, झिटया आवळणे, राँटळ, कुडमेड, वादूळभर निस्तारणे, झाडं कोपटं, सजागत, लपक, छटके-झटके, पटकूर, काचणी, लवांड, जंग, शारीक, गंज, वाडगं, पुळकी, आवचंगली येळ, कोलदांडा, येल्हांडयात, आदबशीर असे अनेक शब्द या कादंबरीत आढळतात.

अशा प्रकारचे शब्द भीमराव वाघचौरे यांनी या कादंब-यात वापरलेले दिसून येतात. तसेच मराठवाडयातील भाषेवर हिंदी व उर्दू भाषेचा प्रभाव आढळतो अनेक वर्षे निजामी राजवटीचा हा परिणाम आहे. उदा. बघ्या, शारीक, जंग, हामिशा असे शब्द आढळतात.

वाक्प्रचार व म्हणी :

कादंबरी मध्ये बोलीभाषेतील म्हणी वाक्प्रचार यांचा वापर केल्याने साहित्याची भाषा समृद्ध होत असते. बोलीभाषेतील म्हणी, वाक्प्रचार यांचा वापर केल्याने वास्तवजीवनाचे चित्रण प्रभावी होऊन वातावरण निर्मिती होत असते. म्हणी व वाक्प्रचाराच्या माध्यमातून लेखकाला जे सांगायचे असते ते नेमकेपणाने सांगता येते. कादंबरीत रेखाटलेल्या व्यक्ती, त्यांचे आचार-विचार यांचा म्हणी व वाक्प्रचार यांच्या माध्यमातून स्तर आपल्या लक्षात येत असतो.

" रानखळगी " या कादंबरीतून व्यक्त होणारे वाक्प्रचार व म्हणी पुढीलप्रमाणे - " हिट - हिटी होणे, जीव हेंबून जाणे, डाव टाकणे, अंगावरून झंभीन जाणे, माघं माघं पाहायला लागणे, उनानं टवळी होणे, शारीक होणे, हामीशा जंग चालणे, कपाळाचं कातडं घेऊन जाणे, बाडया हाणाणे, जीव टांगणीला लागणे, सोक्षमोक्ष लावणे, हाजी हाजी करणे, म्हणी- कर्ता माणासू येडा बाकी समदी शाहाणी, पोटाला ना व्हटाला, दात हायीत तिथं चणं न्हायीत आन् चणं हायीत तिथं दात न्हायीत, घर सोडलं आंगण पारखं, मुंगीला मूताचा पुर, ज्याच्या हाती सत्ता तोच पारधी, फाटेल म्हन्तील कोणीबी म्हणून काय बाटेल तर न्हायी ना म्हणाणार म्हसनात राहयचं आन् भूताला भयायचं, नित्त मरे त्याला कोण रडे, तोंडं टाबून बुक्क्याचा मार, बीन वंगणाची गाडी हाकणे, गुढ बगून चिकटणे, हायवं गेल आन् टयबंबी गेलं, रगताळल्या करंगळीवर मूतणे, उचलली जीभ लावली. अशा प्रकारचे वाक्प्रचार व म्हणी या कादंबरीत आले आहेत.

शारीक होणे, हा मिश्रा जंग होणे अशा प्रकारचे वाक्यप्रचार येतात यामधून या बोलीभाषेवर हिंदी, उर्दू भाषेचा असलेला प्रभाव दिसून येतो. हिंद-हिंदी होणे, जीव हेंबळून जाणे या वाक्यप्रचाराचा अर्थ आपल्याला त्या बोलीभाषेचे ज्ञान असल्या-शिवाय कळत नाही.

“ पाणाघळी ” या कादंबरीत वाक्यप्रचार म्हणजे खालीलप्रमाणे तंगड्या तोडणे, झिटयां आत्रळणे, पायलीच्या परोड्या, नेस्तनाबूट करणे, वरच्याची दोरी बळकट असणे, काळीज फाटणे, चिंगळ्या चापलीत बसणे, जीव टांगणी लागणे, आभाळ ठेंगण होणे, जीवापरिस जड होणे, गेल्लं ड्यात घेणे, गुलांड्या मारणे, बाड्या मारणे, सोक्षमोक्ष लावणे, किनीट पडल्यागत होणे, धय देऊन करणे, मुंबीला मुताचा पूर, डोळे वासणे, पोटतिडकीनं बोलणे, गुह्यरट वागणे, गुणागान करणे, जीवाचा आटापिटा करणे, मन तरंगत राहणे, इकडे डोंगर तिकडे करणे, चुमीत नांदणे, मूळ लावून आणणे, हयेची साक्ष त्याला आन् त्याची साक्ष हयाला, एक झाकावं तर दुसरे उघड पडतं, धराव तर डसतं सोडावं तर पळतं. अशा प्रकारचे म्हणजे आणि वाक्यप्रचार या कादंबरीत आले आहेत.

गुह्यरट वागणे, गुलांड्या मारणे, गेल्लं ड्यात घेणे अशा प्रकारच्या वाक्यप्रचाराचा अर्थ वाचकाला लागत नाही. बोलीभाषेतून हे वाक्यप्रचार जसेच्या तसे उचलले गेलेले आहेत. अशाप्रकारे या दोन कादंबरीतून वाक्यप्रचार व म्हणजे व्यक्त झालेल्या आहेत.

भाषेची दृक्प्रत्ययता :

दृक्प्रत्ययता हा भीमराव वाघचौरे यांच्या कादंब-यांचा विशेष आहे. नेटकी शब्दयोजना करून छोट्या वाक्यांचा वापर करून दृश्य वस्तू आणि दृश्य घटना नेमक्या पकडून वास्तवतेचा चांगला प्रत्यय

" रानखळगी " व " पाणघळी " मध्ये आला आहे. उदा.
 " रानखळगी " मध्ये दामा येतात पेरणी करतो तो प्रसंग
 " खोबोत हात घालून बी मूठीत घेतलं आन् बईल हाकलले आन्
 कसं व्हायला लागलं की, पर समंदं गडबडल्यागत व्हायला लागलं.
 बईल तसतानं हाकायसाठी तासंवर ध्यान ठिवावं तर बईल तास
 सोडायचे अन् तास वाकडं तिकडं पडायचं " ३१ (पृ. २५) दामा
 जेव्हा लायब्ररी कोर्ससाठी औरंगाबादला जातो तेव्हा जनार्दन स्वामींच्या
 आज्ञेमात त्याची उपासमार होते तो प्रसंग " पेटीतल्या भाकरी सोडल्या
 आन् एक भाकर मधोमध द्रमडून मोजून आधीं भाकर बाजूला काढली
 आन् बाकीच्या साडेसात भाकरी तश्याच बांधून ठिवल्या. ताटातली
 भाकरी कोरडीच डोब्यातल्या पाण्यासंग छाल्ली. वरतून तांब्याभर
 पाणी टकललं आन् पुना चादशीवर आडवा झालो. कोप-यात फटी ची
 चिमणी आचके दिल्यागत बळं बळं जळत व्हेती " ३२ (पृ. १५५)
 हे प्रसंग वाचत असताना डोब्यासमोर जिवंत उभे राहतात. इतकी
 दृक्प्रत्ययता वाच्यारे यांच्या भाषेत आहे.

" पणघळी " या कादंबरीत सुधदा भाषेची दृक्प्रत्ययता
 दिसून येते. उदा. " कोपीचं दार लोटून तो खळ्याभायेर आला.
 कूपटीच्या भायेरच्या लिंबा-याच्या खोडाला टेकून बसला. भुरगंटल्या
 आभाळात दिवस दिसत न्हवता. तरी पण दुपार भरल्याचं
 जाणावत व्हतं. खोडाला पाठ टेकीत त्यानं तम्हाकूची पिशाबी
 काढली. तिच्यातून दोन बोटाच्या चिमटीन तम्हाकू काढून हातावर
 घेतली. डबीतला चुना आंगठयान काढून तम्हाकूवर दाबला. ससख्खा
 तळहातावर मळून तम्हाकूची चुगूट अलगद दादंत सोडली " ३३ (पृ. १८)
 हा प्रसंग दृक्प्रत्ययतेने जसाच्यातसा आपल्या समोर उभा राहतो.
 तसेच पुढील घटना पहा " भगा खळ्यात आला तवा पुरतं आंधारलं
 व्हतं. जगू कंदीलाच्या उजेडात कायी तरी वहयांची पानं जोडीत

वहता. दिनु पाटीवर कायीतरी लिखीत वहता. परभा
चुलीवर भाकरी करीत वहती. चुबीतल्या जाळाच्या उजेडात
शांती कायी तरी निशात वहती - ३४ (पृ. २५) असे अनेक
प्रसंग भाषेची दृक्प्रत्ययता देतात. त्यामुळे भीमराव वाघचौरे यांची
भाषा खूपच प्रभावी असलेली दिसून येते.

भाषेची लयबद्धता :

भीमराव वाघचौरे यांच्या रानछळगीचे लेखन खूपच लयबद्ध
झाल्याचे दिसून येते. " घरात सारखं आमणं-डुमणं चालत व्हतं.
आय आजीला आडवं-तिडवं बोलत व्हती, तर आजीबी आयेच्या
गणागोताचा पानउतार करीत व्हती. एकाचं दोन करून आप्पाला
सांगत व्हती - ३५ तसेच " आऊत चालत व्हतं, आप्पा चाडयावर
मुठी बदलीत व्हते. बदलत्या मुठीसंगच काळ्या रानंत सपनं पेरीत
व्हते. डोक्यावर ऊन चटकत व्हतं, आंगावर वाहता घाम व्हता
आन् डोळ्यात सपनं व्हती - ३६ (पृ. २४-२५) अशाप्रकारची
लयबद्ध भाषा " रानछळगी " मध्ये असलेली दिसते.

" पाणाघळी " या कादंबरीमध्ये सुद्धा अशीच भाषा
आलेली आहे. " दिवस जात व्हते, पाऊस खंडला व्हता, रानं
पेरायला आली व्हती. पेरवाफ आता टिपावी लागणार व्हती.
भगानं चारबिघ्यात बाजरी टाकायचं नक्की केलं होत - ३७ (पृ. २६)
तसेच " दिवस मावळला व्हता. गडद पडत चाललं व्हतं. आज
मावळतीला तांबडी सांज झुलली व्हती. तसं भगाचं मनबी फुलत
व्हतं. आतल्या आत हासत, हारकत व्हतं - ३८ (पृ. ७७)
तसेच पुढील प्रसंग " कवळी दुपार चढत व्हती. उन्हंबी चढाला
लागली व्हती. आता उन आसंच तळपत राहणार व्हतं... वर
आभाळ आन खाली पिरघमी आसीच तापत-तावत राहणार व्हती - ३९
(पृ. ९५)

अशाप्रकारची लयबध्द भाषा या कादंबरीत व्यक्त झाली आहे. कधी कधी ही भाषा काव्यात्म होते. त्यामुळे या कादंब-या अधिक वाचनीय झाल्या आहेत.

समारोप :

प्रस्तुत प्रकरणात भीमराव वाघवीरे यांच्या " रानखळगी " व " पाणाघळी " या कादंब-यांच्या भाषा व निवेदनशैलीचा अभ्यास करताना वास्तव्य असलेल्या प्रदेशाच्या बोलीचा वापर केलेला दिसून येतो. बोलीभाषेतील अनेक विशिष्ट शब्दांचा वापर केलेला दिसतो.

निवेदनाची भाषा ही बोलीभाषा असल्याने व निवेदन हे प्रथमपुस्तकी असल्याने 'रानखळगी' या कादंबरीचे आकलन होण्यास अडचण येते. निवेदनाची भाषा ही बोली असल्याने अनेक शब्दांचे अर्थ लक्षात येत नाहीत त्यामुळे या दोन्ही कादंबरीतील निवेदनाची भाषा दुर्लभ झाली आहे.

या दोन्ही कादंबरीतील संवादांची भाषा ही खूपच प्रभावी झाली आहे . ही संवादांची भाषा पात्राप्रमाणे बदलते, घटना, प्रसंगा-प्रमाणे आणि वातावरणाप्रमाणे बदलते असे दिसून येते. तसेच सांस्कृतिक व सामाजिक स्तरांप्रमाणे बदलताना दिसते. वेगवेगळी कामे करणा-या लोकांप्रमाणे ही भाषा बदलताना दिसते. स्त्रियांच्या भाषेमध्ये आलेली लयबध्दता आणि लवचिकता दिसून येते. त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या बोलीभाषेतील अनेक शब्दांचा अचूक वापर केल्याने ही संवादाची भाषा प्रभावी ठरली आहे.

कृष्णिकर्मातील, विशिष्ट भाषा प्रदेशातील अनेक नवे शब्द या कादंबरीत आल्याने मराठी प्रमाणभाषा समृद्ध झाली आहे.

वाक्यप्रचार व म्हणी यांचा सढळ हाताने वापर लेखकाने केलेला आहे. मराठवाडयाच्या भाषेची लयबद्धता आणि दृकप्रत्ययता वाघवीरे यांनी अचूक पकडली आहे.

निवेदनाची भाषा ही नागर वळणाचीच भाषा असावी असे अभ्यासकांची मते नोंदवून तेच मत ग्राह्य धरले आहे. अशा प्रकारे आपण या प्रकरणात भाषेचा आणि निवेदनशीलोचा अभ्यास केला.

१. नेमाडे, भालचंद्र " साहित्याची भाषा " साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती, १९८७, पृ. १०
२. वाघचौरे, भीमराव " रानखळगी " साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती, १९८८, पृ. १४
३. तत्रैव पृ. ५५
४. तत्रैव पृ. ३३
५. वाघचौरे, भीमराव " पाणाघळी " साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. १९
६. तत्रैव पृ. २७
७. हफ्तक, उधा " कादंबरी " साहित्य अध्यापन आणि प्रकार, मीज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९८७ पृ. २७६
८. तत्रैव पृ. २७७
९. यादव, आनंद " ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समस्या " मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे तृतीयावृत्ती, १९९३ पृ. ९२.

१०. यादव, आनंद " छळाळ "
दुसरी आवृत्ती १९८४
(द. ता. भोसले यांना आनंद यादवानी
दिलेली मुलाखत)
११. पवार, गो. मा. साहित्यमूल्य आणि अभिरुची
साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. २००
१२. शिंदे, विश्वनाथ दलितेतर तरुणांच्या वेदनेची कथा :
रानखळगी "
साहित्य समन्वय : धारवाड
मे, जून, जुलै १९९५, पृ. ९
१३. वाघवीरे, भीमराव " रानखळगी "
साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती १९८८, पृ. ८७
१४. तत्रैव पृ. २२
१५. तत्रैव पृ. ३४
१६. तत्रैव पृ. ४९
१७. वाघवीरे, भीमराव " पाणाघळी "
साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती, १९९४ पृ. ७१

१८. तत्रैव पृ. १५
१९. तत्रैव पृ. ८१
२०. तत्रैव पृ. ८४
२१. शिंदे, विश्वनाथ उनि पृ. १२
२२. वाघचौरे, भीमराव " रानखळगी "
साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती, १९८८, पृ. १५
२३. तत्रैव पृ. २०
२४. वाघचौरे, भीमराव " पाणाघळी "
साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. २४
२५. वाघचौरे, भीमराव " पाणाघळी "
साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती, १९८८ पृ. २३
२६. वाघचौरे, भीमराव " पाणाघळी "
साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. १५
२७. वाघचौरे, भीमराव " रानखळगी "
साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती, १९८८ पृ. ३६

२८. वाघचौरे, भीमराव " पाणाघळी "
उनि, पृ. १९७
२९. जाधव, रा. ग. दलित आत्मकथेतील समृद्ध
भाषेचा प्रत्यय "
अस्मितादर्श, औरंगाबाद,
दिवाळी अंक, १९८३, पृ. १९४.
३०. कागणे, म. ना. मराठी प्रादेशिक वाङ्मय
गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद
प्रथमावृत्ती, १९९६, पृ. ३५
३१. वाघचौरे, भीमराव " रानखळगी "
उनि, पृ. २४
३२. वाघचौरे, भीमराव " रानखळगी "
उनि. पृ. १५५
३३. वाघचौरे, भीमराव " पाणाघळी "
उनि, पृ. १८.
३४. तत्रैव पृ. २५
३५. वाघचौरे, भीमराव " रानखळगी " उनि. पृ. ३६.
३६. तत्रैव पृ. २४-२५
३७. वाघचौरे, भीमराव " पाणाघळी " उनि पृ. २६
३८. तत्रैव पृ. ७७
३९. तत्रैव पृ. ३९.